

IN THE WAITANGI TRIBUNAL

WAI 898
WAI 1112
WAI 1113
WAI 2353

IN THE MATTER of the Treaty of Waitangi Act 1975 (as amended)

AND Claims in the King Country Inquiry consolidated under Wai 898

AND the Wai 1112 claim by **MANIHERA FORBES** and **MERE GILMORE** on behalf of themselves and Ngāti Hikairo

AND the Wai 1113 claim by **MANIHERA FORBES** and **MERE GILMORE** on behalf of themselves and Ngāti Hikairo

AND the Wai 2353 claim by **HINGA WHIU** on behalf of herself and the Hōnerau Tai Hauāuru Whānau Trust

TUHINGA KŌRERO Ā MERE TAI-HAUĀURU GILMORE

Tēnei te rā 23 o Mahuru 2013

RECEIVED
Waitangi Tribunal
23 Sep 2013
Ministry of Justice
WELLINGTON

WACKROW WILLIAMS & DAVIES LIMITED

Barristers & Solicitors

Level 14, 48 Emily Place

PO Box 461, Shortland Street

Auckland 1140

DX CP20503

Dominic Wilson / Bernadette Arapere

Ph. (09) 379 5026: Fax (09) 377 6553

em: dominic@wwandd.co.nz / Bernadette@wwandd.co.nz

MENA KA PAI KI TE ROOPU WHAKAMANA I TE TIRITI O WAITANGI

1. Ko Mere Tai-Hauāuru Gilmore tōku ingoa.
Ko Pirongia te maunga
Ko Ōpārau te awa
Ko Waipapa te marae.
Ko Hikairo te iwi.
2. Ko au tētehi o ngā kaikerēme mo ngā kerēme o Ngāti Hikairo, arā ko Wai 1112 me Wai 1113. I whānau mai au i te tau 1938 ki Ōparau i runga i te pāmu o Kaiewe. Kei Kirikiriroa au e noho ana i tēnei wā.
3. E pā ana aku kōrero ki tōku whanaketanga ki Kaiewe, ngā tohutohu ā ōku mātua tūpuna mō te whenua, me ngā mahi tūkino a te Pākehā, a te karauna hoki, i tō mātou taiao.

Tōku whānau

4. Ko Mate Hinga Te Kura Te Hae Porima tōku māmā. He wahine tino mātau tōku māmā ki ngā rongoa Māori me ngā tikanga o te iwi o Ngāti Hikairo.
5. Ko Tio (Joe) Tai Hauāuru tōku pāpā. I tipu ia ki Ōparau. Nō ngā hapū o Ngāti Hineue, Ngāti Puhiaawe, Ngāti Horotakere, Ngāti Wai me Te Whānau Pani ia. Ēngari i ahau e tipu ana, i kī mai ōku tūpuna nō Ngāti Hikairo tātou, korekau he wehenga a-hapū.
6. Ko te ingoa tūturu o tōku whānau ko "Hauāuru". Ēngari, kaore ngā Pākehā i taea te whakahua te ingoa o tōku koroua a Tai Hauāuru". I kī rātou "Mr How". I runga i tērā ka tīnīhia to mātou ingoa whānau ki "Tai".
7. E ngāhuru mā toru ngā tamariki i roto i tōku whānau. Ko Hone, ko Tamihana (Monty), ko Te Ahurei (Ray), ko Ronnie, ko Jock, ko Willie ratou ko Thomas ōku tungāne. Ko Tamara, ko Betty, ko Rangikōpi, ko Binnie rātou ko Krystal ōku tuahine. He tuakana ōku kaihanga ki au nā te mea ko tōku pāpā te pōtiki o tōna whānau. Ā, ko au anake e ora nei. Kua mate katoa ōku tuakana, teina hoki nā te kai hikareti me ērā atu momo māuiuitanga a te Pākehā. Tino kino nei te pānga mai o te

mate kai hikareti ki tōku whānau. Mā taku kōtiro a Hinga e kōrero mō tēnā hara a te karauna.

8. I mate tōku pāpā, tua whitu tōku pakeke. Ahakoa i pouaru ia, i tino kaha tōku māmā ki te hāpai, ki te whāngai i ā mātou ko ōku tuakana, teina mā.
9. Ko ngā tāne o tōku whanau i whiwhi te mātauranga o te Pākehā. Ēngari kaare i ako ngā wāhine o tōku whanau i te reo Pākehā, i te matauranga Pākehā rānei. Ki tā rātou whakaaro, me noho te wahine ki te kāinga hei whakapaipai i te whare, hei tunu kai, hei whāngai, hei tiakina i ngā tamariki me ērā momo mahi. Koina te āhua o tōku whanau.
10. Hei tauira, kāore tōku māmā i haere ki te kura. Kaore ia i ako i te reo Pākehā. Kore rawa hoki ia i taea te pānui, ki te tuhituhi rānei. Kei te maumahara au ki tētehi wā i taitamariki au, i roto i te kāinga ētehi pukapuka tino nui nei. Ā, i tangohia taku māmā i ētehi wharangi mai ēnei pukapuka kia whakatīmata ai te ahi. Kaore ia i mōhio ko ngā pukapuka rā, ko ngā tuhinga kōrero ā ō mātou tupuna, nā te mea kaore ia i taea te pānui. Nō reira, kua ngaro katoa ēnā kōrero tuku iho.
11. I kōrero Māori anake aku mātua ki a mātou i te kainga. Nō reira i te wā i timata au i te kura, tino rerekē ngā āhuatanga o ngā kura māhita, Pākehā te katoa. Ka kōrero au mō taua wā ki raro iho.

Tōku kāinga ki Kaiewe

12. Ko Kaiewe te ingoa o tō mātou whenua ki ngā tahataha hauāuru o Pirongia maunga. Koirā te papakainga a ō mātou tupuna mai rāno ki te taha o tōku pāpā.
13. Ko te ingoa i tapaina e te karauna mo taua whenua ko Pirongia West 3B 2C 5B. Rima rau ngā eka o taua wāhi. Kei runga taua whenua i te huarahi e kiia nei ko Pirongia West Road. I ēnei rā, ko "Tai's flat" te ingoa e mōhio ana hoki ētehi, nā te ingoa o tōku koroua a Tai Hauāuru.
14. I tipu ake tōku whānau i runga i ngā whenua, i Kaiewe. Nā ōku mātua me ōku tūpuna i whakatipu i a mātou i runga i tēnei whenua. Kei ō

tātou pito whenua e takoto kei raro i te puke kōwhatu i reira.

15. E maha ngā mahi i mahia i runga i te puke, i Pekaŋkau. Ko Pekaŋkau te ingoa o tō mātou urupā ki Kaiewe. Koina hoki te ingoa o te whenua e tū ana te marae o Waipapa.
16. I hangaia ngā pakitara me ngā pou o tō mātou whare i te rākau ponga. Kahore he papa rākau o raro. Ko te papa oneone anake. Ēngari he tino mā katoa nā te kaha o te tahitahi mā te purūmu manuka, i piata mai te papa oneone.
17. I kī mai ōku tupuna me noho mātou ki runga i te papa kia whakamahana i a Papatuanuku, ā, māna hoki mātou e whakamahana ai. I rāranga ōku whaea tūpuna te harakeke hei whariki.
18. I whakaritea mātou i ngā tāke hei, hei moenga. Mā ngā paraikete, ka tapahia i ngā pēke huka, arā, ka tuituia i ngā pēke mā te harakeke. Ka purua he wūru o te hipi ki rō o ngā pēke. Te pai ake ngā paraikete o ināianeii!
19. He maha hoki o tātou kararehe. Arā, he kau, he pūru, he hoiho, he hipi, he kuri, he rakiraki hoki. Ka kutētē mātou i ngā kau, kātahi ka tukuna atu ki te wheketere tunu pata ki Te Awamutu.

Ngā Kaumātua / Tūpuna

20. Ka kaumātua au rātou ko ngōku kaihangā ki te taha o ngā tūpuna, ki te whenua i Kaiewe. Ko Tai Hauāuru, Paki rātou ko Rangī Kanokano ("Rangī") me Te Hae Porima. He maha ake ngā tūpuna, heoi anō, ko ēnei ngā tūpuna e mōhio pai ana i te whānau.
21. Ko Rangī rāua ko Te Hae ngā mātua tūpuna o tōku whāea. Tokotoru a rāua mokopuna i tipu ake, arā, ko tōku whāea tētehi. Pāhuri ake te wā, ka whānau mai tōku whāea he tamariki. Ka whakatipua e Rangī rāua ko Te Hae e toru i ōna tamariki. Arā ko Te Ahurei, Tamihana rātou ko Rangī Kōpi.
22. Ka pukumahi tahi tātou katoa ki runga i te whenua. Nā tōku kaumātua, ka tiaki i ngā tamariki nohinohi, horoi kākahu, tunu kai. Ā, hei tauria, ko te paraoa me te whakamāroke ngā tuna, ki runga taiapa.

23. Mā ngā tāne te hopu ētehi o ngā pikopiko mai i te pūihi. Arā he reka mai i te pī, he hinu me te pata mai i te poaka. He kereru, he tawhara, he pikopiko, ērā kai katoa i kai ai mātou. Mā ēnei mahi, ka mōhiotia a tātou he kaumātua ināianei. Te reka hoki te kai o te whānau! Kaare kauana tātou e hemo kai.

Patupaiarehe

24. I te wā i nohinohi au, i kī mai ngā kaumātua ko Pirongia te kainga o ngā patupaiarehe. Nā, ina mate tētehi, ka hoki ta rātou wairua ki te maunga tapu o Pirongia.
25. Ka noho pūmau ngā patupaiarehe ki runga Pirongia maunga hei kaitiaki mō tō tātou whānau. E kore ahau e wareware i ngā kōrero i akotia e ngō mātou tūpuna ki a mātou. E kīa mai rātou "me kaua e wareware ki ngā tohutohunga e hoatu tātou, ki a koutou".
26. He wāhi tapu a Pirongia maunga. I haere au ki ngā tahataha anake o Pirongia. Kaare au i haere ki te taumata o Pirongia maunga nā te mea i kī mai ōku tupuna he wāhi tapu.

Nga Whakapono

27. He iwi nō ngō mātou tūpuna e whakapono atu ki ngā Atua Māori. Ka karakia i ngā ata, ngā pō, ā, i mua i ngā kai o te rā. He maha ngā Atua Māori. I ngā wā e karakia ana tātou, ka noho ki runga i te papa oneone. Ka whakamoemiti atu ki ngā Atua Māori, ngā Mātua o ngā Atua, a Ranginui rāua ko Papatuānuku.
28. Mā te wā, ka mauria mai e ngā tauwiwi i te paipera tapu, hei whakatūwheratanga ki te hāhi hōu, a Ihukaraiti.

Te hanga o ngā rori

29. I tēra wā, kaore he rori, he puihi te katoa. Ka haere mai te tangata, kō ngā iwi o Hikairo ka noho me te kāre pātai. Te take mō tēna mea, he tamariki whakarongo, e kī ana ngā kaumātua.
30. Ēngari, i te wā i haere mai te karauna, me te mea nei e kī ana ko te Public Works, ki Ōpārau me Kāwhia, ka homai hoki ngā ture ā te

Pākehā. Arā, ka tūkinotia tō mātou tikanga, tō mātou papakāinga. Hei taurira, ka whakahē rātou i ō mātou whare ponga, ā, ka ngaro katoa. Ki tēnei wā, kaare kauana he whare ponga i roto i te motu.

31. Nā ngā kaumātua i tohutohu mai kia kua e mau kino, e mau hara rānei ki a rātou ngā Pākehā, me aroha atu ki a rātou. Ā ko tā rātou kōrero ki a mātou ko tēnei, "ka kino te tangata kia koe, ututia i te aroha". No reira, koina tonu taku whakapono i tēnei wā.

Te Mira

32. I ērā wā, he puihi katoa i Kaiewe. He mira mihini tā ngā kaumātua hei wahia rākau. Kei reira ka hāngai i ngā taiapa me ngā whare. Mā te wā, ka hokona atu ēnei taputapu ki ngā tauwiwi hei whiwhi pūtea. Ēngari i te timatanga, kaore ngā kaumātua i whakaaro pērā i te Pākehā kia whiwhi pūtea mō ā rātou mahi. I mahi rātou mō te aroha kē kia manaaki i te tangata.
33. He mira māpihi pounamu kei reira tonu i Kaiewe. E tū tēnei tāonga i mua i tōku whānau mai ki roto i te āo mārāma. Ka whakahingatia e ngō mātou mātua ngā rākau i roto i te puihi, ā, ka rongu i ngā pū e pahū ana.
34. Ka kōrero mai o mātou tūpuna ngā mahi, "me kua rawa koutou e haere ki tēra taha o te wai". Ko ngā tamariki itiiti ka whara mātou. Ka āwhinatia e ngā hoiho ki te whakahoki i ngā wahia ki te pāmu. Ko rātou ngā kaiāwhina mēna he taputapu taumaha te whakahoki. Mā ēnei wahia, ka tū tō mātou marae me te kura tuatahi i Ōparau.

Te Kura o Ōparau

35. I haere au ki te kura tuatahi i whakatū ki Ōparau. He kura iti noa iho i taua wā. I haere ngā tamariki katoa o roto o Ōparau ki taua kura. He tamariki Māori, he tamariki Pākehā hoki i haere ki tērā kura. Kaare au e mōhia inahea i whakatū ai taua kura, ēngari i hangāia te kura i ngā wahia mai tō mātou whenua ki Kaiewe.
36. Kore rawa i whakaae ngā kura māhita kia kōrero mātou i roto i te reo Māori i te kura. I tino uaua tēnei ki ahau nā te mea ko te reo Māori tōku reo tuatahi, tōku reo tuuturu. Ka kōhimuhimu mātou i roto i te reo

Māori ki waho o te karaehe. Engari, kei te maumahara au ki ētehi wā i kōrero Māori ahau ki tētehi o aku whanaunga i roto i te karaehe, nā ka tino riri te kura māhita, ā ka patua e au i tana tātua.

37. Ina mutu te tino patu i ahau, ka kī mai te māhita kia noho au i raro i te whakaahua tino nui nei o tētehi tangata Pākehā. I taua wā, kore rawa au i mōhio ko wai te tangata rā. Ēngari kei te mōhio au ināianei ko Kingi Hōri.
38. Ā muri i tēnā, ka tino wehi au ki ngā tangata Pākehā. Hei tauira, i ētēhi wā ka haere mai ētehi kaimahi pāmu Pākeha ki te kāinga kia kōrero ai ki tōku pāpā. Ā, ka huna ai mātou ko ōku tuakana, teina nā te mea i pōhehe mātou ka patua ai mātou e te Pākehā.
39. I kuraina au ki reira mai te wā e rima aku tau ki te tekau mā rua, tekau mā toru pea aku pakeke. Ina werahia te kura tuatahi o Ōpārau, ka neke ai ngā tamariki ki roto i tētehi hōro. Ā, ka mahi mātou i te kura-ā-tuhi.
40. I te wā ka tae atu au ki te tekau mā rima tau, ka wehe au mai te kura kia āwhina i tōku whaea i runga i te pāmu. Ā, ka tiakina hoki i aku teina. I tino pōhara taku whānau i taua wā. Tino nui te utu kia haere ki te kura i roto i ngā tāone ki Kirikiriroa, Te Awamutu, Te Waipounamu rānei. Nō reira koina te take i noho au ki te kainga kia awhina i tōku māmā.

Ka ngaro ngā whenua

41. Tua iwa ōku tau i te wā i kī mai tōku whāea me neke te whānau ki wāhi kē nā te mea i hokona atu te whenua ki Kaiewe.
42. Ko ngā kaiwhaipānga o te whenua i te wā e tipu ana au ko tōku pāpā, tōna tungāne me tōna tuahine. Engari, nā te tokomaha hoki o ngā tamariki o tōku pāpā, he nui ake ngā pānga o ōku mātua kēkē i tō tōku pāpā.
43. Mā te wā, i pirangi te Pākehā ki te hokona atu i te whenua. I mate tōku pāpā me tōku whāea kēkē i tērā wā. Ēngari, he kaiwhaipānga te irāmutu o tōku pāpā i taua wā. I whakatipu ai ōku mātua i a ia mai te wā i mate ai tōna whāea, e iwa tau tōna pakeke. Kaore tōku māmā i

pirangi kia hokona atu taua whenua. I kī atu ia ki tōna irāmutu, mēna ka hokona atu te whenua, ko hokona atu hoki tō whaea me tō pāpā, me kore e hokana atu!

44. Heoi anō, ka hokona atu te whenua. Kaore au e mōhio e hia te utu o te whenua i hokona atu, engari i whiwhi mātou ko aku tuakana, teina i te tekau mā toru pāuna. I runga i tēnā, i neke mātou ko tōku whānau ki Kāwhia ki te taha o tōku tupuna koroua a Tauī.

Na tōku haere tanga ki Te Waipounamu ki te kimi mahi

45. Tekau mā rima aku tau i te wā i haere au ki Kirikiriroa ki te kimi mahi.
46. I reira i rongō au i te tonō a te wāhanga reipa o te kāwanatanga he pānui kia haere ētehi ki Motueka, ki Te Waipounamu mahi ai. Kore he utu kia haere. Nā i runga i tērā, i haere au me ētehi atu no Kāwhia ki Te Waipounamu. I mahi au i runga i ngā Tupeka Pāmu.
47. I haere tōku māmā ki te hōhipera, nō reira i hoki au ki te kainga ki te tiakina i aku teina. Tekau mā waru aku tau i tērā wā. I noho tōku māmā ki te hōhipera mō te tekau mā waru mārāma i mua o tōna putanga mai.
48. I tūtaki au ki tōku hoa rangatira a Stan Gilmore ki Te Waipounamu. Nō Ngāti Pākehā me Ngāi Tahu ia. I mārena māua ki Te Waipounamu nā te mea i mōhio au ka kore taku Ngāti Hikairo whānau e whakaae ki tō maua mārena nā te mea he Pākehā ia.
49. Ā, kaare e roa, ka hapu au. I whakaaro au kia hoki au anake ki te kainga kia kōrero ai ki tōku māmā. Ēngari, i tino whakamā au, i tino wehi au kia mea atu kua mārena au nā te mea i mōhio au ka tino riri ia ki ahau. I tino harikoa au ki te kite i tōku māmā nā te mea i tino roa rawa ahau i noho ki Te Waipounamu. Kaare i roa, ka waea atu tōku māmā ki te whanau katoa kia mōhio ai rātou kua hoki mai au ki te kāinga. Ēngari kē, ka tino whakamā au.
50. I noho taua tahi ki Kāwhia. I whiwhi mahi tōku hoa rangatira hei mähita poutāpeta mō Kāwhia. Tokorima a māua tamariki. Ko Hinga, ko Mere, ko Take, ko Tirohanga Kawhia aku kōtiro. Ā, ko Stanley Roger Gilmore taku tama.

Ōpārau awa

51. Ko Ōpārau te tupuna awa o Ngāti Hikairo.
52. Ko te ingoa "Ōpārau" i tapaina mo te rohe nā te mea tokomaha ngā papakāinga, ngā tangata me ngā māra kai i ngā wā o mua. He nui hoki ngā painga o ngā awa i te wā i tipu ai au, hei horoi, hei hī ika, hei oranga.
53. I te wā i tipu au, tokomaha ngā tuna i ngā awa. I hī ika mātou me te raina harakeke. He toka ki tērā pito o te raina hei taumaha ai. Ā, ka whakamau he mīti hei māunu. Katahi ka tuha ki runga i te toka kia waimarie ai mātou.
54. I tino mātau hoki ngā tupuna ki te mahi rongoa mō ngā mauuitanga katoa. Pērā i te kawakawa me te kumarahou. Kei ngā tahataha o te awa tonu i ēnei rā te kumarahou, ēngari he iti noa iho i ēnei rā. I tino mōhio tōku māmā ki ngā rongoa.
55. Heoi anō, na te mahi koretake o te karauna me ngā rangatōpū ā-rohe, kua paru katoa ēnei tupuna wai, kua ngaro te nuinga o ngā kaimoana.
56. Ki ōku nei whakaaro, me whakatika ai te karauna i tō rātou hara anō. Me homai ngā rauemi ki a tātou o Ngāti Hikairoa kia whakamana ai te iwi anō hei tiakina pai ai i ngā wai.

Te wai - Te Taniwha!

57. I rere mai tō tātou wai mai i Pirongia, te maha hoki o ngā pūrākau e āhei ana au ki te toha atu. Ko ētehi painga ko te horoi taputapu, kākahu, te horoi e ngā kai mai i a Papatuānuku. Ka taea e tātou te hopu i ngā tuna, īnanga me ngā koura hei whāngai i te iwi.
58. Ki roto i ngā wai o Pirongia, he taniwha. Ko Waiwaea tōnga ingoa. Ko te kuri me te pātiki ōna tohu. Ko ngā kōrero nō ngō mātou tūpuna kōrero ki a mātou, "Me kua e wehi ki tēnei taniwha, nā, he tūpuna nō tātou." I hoki mai ia hei taniwha. Ko ia te kaitiaki o ngā moana, ngā wai. He maha ōna kāinga. Ko Ōpārau, Kāwhia, Waipapa me Waikato. Ko tēra te taniwha e mōhio pai ana mātou. Kua kitea a karu nei e kaukau ana. Ēhara i te taniwha i te kino. He taniwha humārie. Ko ēnei

ngā kupu o ngōku tūpuna.

Te Pou kara

59. I te tau 1970 ka hinga te pou kara i Waipapa. Ka waea tō mātou māmā ki a mātou kia hoki mai ki Kāwhia. Ka noho mātou ki te taha o tō mātou whāea me tō mātou matua. Ka kōrero rāua ki a mātou me te tohutohu i te kainga o māmā. Tokowaru anahe mātou e ora ana i tēnā wā.
60. I haere mātou ki te urupā ki te hari te rākau o ngā mātou tūpuna, i runga i te whenua o Kaiewe. I whānau katoa mātou, na ōku tungāne i hikoi atu ki te marae me te pou kara ki te urupā ki Waipapa. Ka karakia te iwi o Hikairo. Te maha o te tangata. Ētehi te nui o te tangi ka karangatia e te pou kara nei, te mihi me te poroporoaki.
61. Ka pātai ahau i tētehi o ōku huānga, e tangi ana te iwi mo te pou kara mō te aha? Ki ahau, he rākau noa iho. Ka riri ia ki au, ka kī mai ia "kua kite te pou kara i ngā tūpuna, mātua, whāea, kaihanga, tuakana me ngā teina. Ka mate rātou, ka whakahokitia mai ki te marae, takoto ai e toru ngā rangi. Ā, ka haere runga rawa i te haki." Ka haere ōku tūngane ki te urupā, ka takotohia e te pou kara ki reira. Mā ngā wairua o Pirongia maunga hei tiki mai, ka whakahoki ki te kāinga. Ka mōhio ahau i te mana o ngō mātou tūpuna.

Tekau eka i whakahokia mai ki te iwi

62. I ngā rā o mua, i tukuna atu tōku tupuna whaea a Rangikooi tekau eka o tō mātou whenua ki Kaiewe, ki te kāwanatanga Pākehā hei whakatū he kura wānanga mō ngā tamariki o Ōpārau. Ko Rangikooi te hoa rangatira o Hikairo II, me te whaea o Rangi Kanokano, te tupuna whāea o tōku māmā. I taua wā, ā, tae noa ki tēnei rā, he pākihi taua whenua, korekau he whare, he aha rānei i runga i te whenua. He puihi katoa.
63. I te wā i tuku atu te whenua nei, ehara te hokona atu, i kī mai a Rangikooi ki te iwi, mēna ka mate ia me tanu ia ki reira. Mā tēnā ka hoki mai te iwi, ā, ka hoki mai te whenua ki te iwi. Kaore e kore, i tika te kōrero o te kuia rā.

64. I ahau e pakeke ana, i tū au hei kaiwhakarite mō Ngāti Hikairo kia tonu atu ki te karauna kia whakahokia mai tō mātou whenua i Kaiewe.
65. I tuku atu tō mātou mātua tupuna i te whenua rā hei whakatū he kura wānanga mo ngā uri o te iwi o Ngāti Hikairo. Engari, kaare i whai hua tērā wawata. Nā te karauna i mahue kē te whenua ki ētehi kaimahi pāmu Pākehā. Nā i whakatū te karauna i te kura o Ōparau ki Kāwhia ki te wāhi e tū ana te kura ināianei.
66. I huihui tātou o Ngāti Hikairo, ā, i haere ki te kooti Māori ki Kirikiriroa kia whakahokia mai ō mātou whenua.
67. Heoi anō, i te tau 1995 I whakahokia mai te katoa o ngā eka tekau o te whenua ki raro o Pirongia e kiia nei ko Kaiewe ki Ngāti Hikairo, ki raro i te maru o Te Rūnanganui o Ngāti Hikairo. I tino harikoa au i tērā rā. Ki tāku nei mōhio, ko tēnei whenua anake te whenua kua whakahokia mai ki te iwi.
68. I tēnei wā kei te rīhitia tētehi tangata Pākeha, ko Richard Gilbert tōna ingoa, i taua whenua. Kore kau he whare i runga i te whenua, he ngahere anake.
69. I tarai te rangatōpū ā-rohe ki te utu he reiti i runga i tō mātou whenua. I runga i tērā, i huihui mātou o te iwi, nā i tautoko tātou katoa i te whakatau nei. I karanga atu kia whakahokia mai te whenua ki te iwi i te wā i kore rātou i whakatū he kura, engari i hoatu kē te karauna ki ngā Pākehā, he papakainga tawhito taua whenua ā ō mātou tupuna, i noho rātou ki runga i te whenua, nō reira kore mātou i whakaae ki te utu reiti. Ā, ki tēnei rā, kaare mātou e utu reiti mō tērā whenua.

Te hokinga mai a o mātou tupuna kōiwi

70. I noho tētehi tangata Kōtirana i waenganui o te iwi. Ko Keith McKenzie tōna ingoa. I kaha ia ki te whakahoa i te iwi. Ēngari i kaikawaiū ia i te iwi nā tōna mahi tahae kōiwi ā ō mātou tūpuna.
71. I ngā tau 1950 i tahae te tangata Kōtirana nei i ētehi kōiwi o te iwi. Ā, i hokona atu ki te whare wānanga o Stanford ki Karepōnia ki Amerika. Kaore mātou te iwi o Ngāti Hikairo i mōhio i mahi taurekareka ia.

72. I te tau 2012 i rongō au kua kimi ētehi kōiwi ki te whare wānanga o Stanford. Nā i pātai au, nō hea ngā kōiwi? I kī mai tētehi ki ahau, no ētehi tupuna o Ngāti Hikairo. Ana ka tino pouri tōku ngākau.
73. I tērā tau, i haere ētehi kaimahi o Te Papa Tongarewa ki Amerika, ki te whare wānanga o Stanford, ki te whakahokia mai ngā toi moko, ngā kōiwi tangata nei ki Aotearoa. I whakahokia mai ki Pekanīkau kia tanutia ki reira. Ka nui te hari kua hoki mai ki te kāinga, ki tā rātou ūkaipō.

Ki hea ināianeī?

74. Ka mau tonu au ki ngā tohutohu a ōku mātua tūpuna kia ututia i te aroha mēna ka kino te tangata kia koe. Nō reira, ahakoa kua tino tūkino ai te karauna i tōku iwi, ka kore e mau kino atu. Ēngari, he tika kia aroha atu ki te karauna, ā kia aroha mai ki te iwi.
75. Ki tāku nei mōhio, kua whakahokia mai te whenua e tū ana te kura o Ōpārau ināianeī ki Te Rūngananui o Ngāti Hikairo. Ēngari, kaore noa te kura. Ki ōku nei whakaaro, mēna i pai ai mō ōku tūpuna kia tukuna atu te whenua ki te karauna kore utu, me mahi pēnā hoki te karauna kia tukuna mai te kura kore utu ki te iwi.
76. I tito au he waiata e pā ana ki Kaiewe, arā, ngā wai e rere mai Pirongia maunga ki Ōpārau. Ko "Kaiewe te whenua" te ingoa o tēnei waiata. Kei roto ngā kupu o taua waiata i te ripoata e kīia nei ko *Te Maru-ō-Hikairo* nā Frank Kīngi Thorne i tuhi.

Kaiewe te whenua

E rere rā koe i runga tō maunga

Ko Pirongia tō maunga

Ngā nohotanga ā ō tūpuna

Mihi atu ki a ratou e

Rere mai ra koe i runga te whenua

Ko Kaiewe te whenua

Ngā haeretanga ā ō tūpuna

Tangi atu ki a rātou e

E huri tō kanohi ki te tangaengae
Ko Pekanīkau tangaengae
Ngā okiokinga ā ō tūpuna
Anunui mā, aroroa mā
Whakamihia te puke tapu rā

Mihi atu rā ki te awa e rere rā
Ōpārau, kua kite rā ia i ngō tūpuna
Me ngā uri o Puhiawe, o Hineue
E rere rā koe tō mātou tūpuna wai
Putā atu rā koe
Ki te moana o Kāwhia e.

MERE TAI-HAUĀURU GILLMORE